

ТАЦЦЯНА ІГНАЦЮК

Uniwersytet Państwowy im. A.S.Puszkina w Brześciu, Wydział Filologiczny

ПАФАС ЯК ІНСТЫТУЦЫЯНАЛЬНЫ СКЛАДАЛЬНІК БЕЛАРУСКАГА МАЎЛЕННЯ

1.1. Тэрмін *пафас*, як і іншыя складальнікі маўлення, – логас і этас, вядомы з часоў старажытных рыторык. Словазлучэнні *рытарычны пафас*, *пафасная рыторыка*, якія ўжываюцца ў літаратуразнаўчых даследаваннях, з’яўляюцца таўталагічнымі. Па сутнасці пафас не можа быць не рытарычным; не рытарычнага пафасу не бывае. Катэгорыя пафасу існуе нед’емна ад *рыторыкі* – тэорыі і практыкі пераканаўчага маўлення; аб’ект даследавання яе – “маўленне, маўленчая дзейнасць”.¹ Варта адзначыць той факт, што паняцце маўлення фігуруе ва ўсіх шматлікіх існуючых дэфініцыях рыторыкі. Не выпадкова рытарам з моманту ўзнікнення рыторыкі як навуковай дысцыпліны называлі прамоўцу.

Рытарычны пафас – адзін з канстытутыўных складальнікаў маўлення, а не мовы (слова). Было б памылкай сцвярджаць, што рытар “прамаўляе слова”. Як ні парадаксальна, але прамоўца не мае дачынення да слова – ні як да працэсу (*узяць слова*), ні як да яго прадуктаў (*слова “радзіма”*). Рытар не гаварыць, а прамаўляе. Істотна адрозніваць гаворку на той ці іншай мове (напр., *гавараць пра гонар чалавека*) і акта прамаўлення: *Мітрапаліт Павел у Смаленску адважыўся на прамовы, якія не наважваецца прамаўляць у Беларусі*.² Прамова – акт, які нельга назваць вербальным працэсам (акцыяй) – словам. Жанр слова адносіцца да мастацтва; мастацтва слова – літаратура; маўленне належыць культуры і тэхніцы (*культура і тэхніка маўлення*); параўн.: рус. *культура* и *искусство*, пол. *kultura* і *sztuka*. Рытар хутчэй валодае майстэр-

¹ Шешко Н.Б., *Риторика*. Минск, 2007, с.4.

² <https://charter97.org/be/news/2016/9/9/221724/> [доступ: 04.12.16].

ствам маўлення; ён не мастак гаварыць прыгожыя словы. Рыторыка – справа, а не слова.

Варта задумацца над фундаментальным адрозненнем таго, што выгаворваецца, ад таго, што вымаўляецца. У сінанімічнай дзеяслоўнай пары *выгаворваць* і *вымаўляць* рытарычная рэлевантнасць уласціва дзейнасці паводле дзеяслова *вымаўляць*. У маўленні выразна выступае аспект артыкуляцыйны. У адрозненні ад слова, тое, што звязана з маўленнем не прагаворваецца, а прамаўляецца, г.зн. выступае ва ўласным маўленчым жанры – прамове (рус. речь). Слова не прамаўляецца і не вымаўляецца. Яго гавораць і выгаворваюць: *Разумець трэба, для чаго якое слова гаворыцца...* (Лынькоў). *Ад усяго сэрца і душы гавару табе шчырае слова, вялікі мой, гераічны і слаўны народзе* (Купала). Маўленне прамаўляецца; параўн. рус. *говорит слова*, але: *произносит речи*. У стражытных тэкстах адзначаная розніца паміж словам (мовай) і маўленнем заўважаецца ва ўжыванню дзеясловаў **глаголати** и **ректи**.

Дыскурсіўнае (разважлівае) маўленне (“з растаноўкай”) і яго складальнікі звязана з выгаворваннем, а з вымаўленнем. Прамова і тое, што прадстаўлена ў ёй у якасці складальнікаў, у адрозненне ад слова, не выгаворваецца, а артыкулюецца. Артыкуляцыя – паняцце больш шырокае, чым проста вымаўленне: параўн.: *артыкуляваць* – «вымаўляць гукі», але: рус. *артикулировать* “излагать по пунктам, по статьям”: *надо артикулировать принципы, он артикулировал свою концепцию; ранее не артикулированное направление культурно-научного интереса; артикулированность “смысл отдельной фразы”: артикулированность соседних фраз бесконечно ускользает от читающего.*³ Параўн.: *...безмолвно, одними губами артикулировал: «На-род без-мол-вству-ет»* (Михаил Козаков, «Актёрская книга»); *артикулировать «ясно, четко, недвусмысленно формулировать что-либо»: Я так хорошо, как Джонатан, артикулировать всё это не смогу – тем более что не хочется спойлерами портить зрителям просмотр* (Денис Рузаев, «Представьте жестокий вестерн – только с роботами»)

Слова выгаворваецца, а імя як дыскурсіўны кампанент вымаўляецца. Уласнае імя разлічана на артыкуляцыю: *Людзі баяліся вымавіць імя Кадафі* (Наша Ніва). Так, словы і канцэпты *радзіма*, *край*, *кут* пранікнута этасам, г.зн. перажываюцца – *Радзіма мая; Край мой родны; Мой родны кут*. Аднак у радзімы ёсць імя – *Беларусь*, якое ўвасабляе ў сабе рытарычны пафасны патэнцыял: *Беларусь імя святое* (песня). *Перад тым як вымавіць тваё імя, Радзіма, Я, быццам джангарчы, калі збіраецца спяваць, Свой рот крынічнаю вадой палашчу* (М.Танк).

³ *Исторический словарь галлицизмов русского языка*: http://www.ets.ru/pg/r/dict/gall_dict.htm. [доступ: 15.02.17].

Дыскурсіўнае (разважлівае) маўленне адзначаецца дыскрэтнасцю. Адзначаная ўласцівасць маніфестуецца ідэяй, якая ўвасоблена ў прыназоўніку “паміж”. Дыскрэтнасць заўважаецца як паміж структурнымі часткамі (раздзеламі, параграфамі, пунктамі) прамовы, так і паміж прамоўцай і аўдыторыяй. Каардыната “паміж” (інтер) знамянуе ўстаноўленасць межаў, чляннасць, разважлівасць.

Дыскурсіўнае маўленне выступае непазбежна як маўленне “па інтарэсах”. Знамянальна, што прыстаўка *интер-* выдзяляецца ў слове *интарэс* (літаральна: *inter* ‘між’, *-esse-* ‘быць’). Інтарэс у прамове не бывае асабісты (“шкурны”). Рытар звычайна выступае і прамаўляе “ад імя”, г.зн. атаясамляе сябе з пэўнай рэфэрэнтнай групай, прадстаўляе яе, лабіруе калектыўны інтарэс. Дыскурсіўная адзінка не знаходзіцца сярод іншых, а размяшчаюцца ў пазіцыі паміж другіх, такіх жа адзінак, параўн.: *сярод родных*, але: *паміж людзей*. “Інтер” – становішча інстытуцыянальнай адзінкі, яе пазіцыя – інтэрпазіцыя:

Падымайся зь нізін, сакаліна сям'я,
Над крыжамі бацькоў, над нягодамі;
Занімай, Беларусь маладая мая,
Свой пачэсны пасад між народамі!
(Янка Купала, Маладая Беларусь)

1.2.1. Прамова адрозніваецца ад слова перш за ўсё маштабам сваёй рэалізацыі. Вызначальнай прыметай прамовы выступае публічнасць. Прамова – заўсёды публічнае выступленне па нейкай праблеме, якая мае той ці іншы фармат глабальнасці. Маштабнасць і глабальнасць не ўласцівы слову. Слова пазбягае публічнасці і праяўляецца ў сітуацыі лакальнай (“тутэйшай”). Гэтая сітуацыя дыягнастуецца прыназоўнікам “сярод”. Слова праяўляецца існуе (жыве) у асяроддзі людзей (*жывое слова*). Па сутнасці, любое існаванне наогул немагчыма без лакатыва “сярод”. Тое, што існуе, знаходзіцца не іначай, як сярод чаго-небудзь; існаванне не абыходзіцца без асяроддзя. Нешта існуе толькі ў кантакце з уласным асяроддзем, якое яго жывіць. Менавіта так (у сувязі з лакалізацыяй) разумела модус існавання антычнасць: “Быць” – для антычнасці – значыць знаходзіцца сярод іншых прадметаў. А яны існуюць, апіраючыся адзін на аднаго і складваючыся ў грандыёзны будынак сусвету”.⁴

Слова заўсёды “тут” (*Вось вы тут гаварылі...*). У адрозненне ад гаворкі маўленне не адбываецца ў асяроддзі і не лакалізуецца ў этычнай сітуацыі “тут”. Сутнасць маўлення дыс-лакатыўная (параўн.: *лакацыя* і *дыслакацыя*).

⁴ Ортега-и-Гассет Х., *Эстетика. Философия. Культура*, Москва, 1991, с. 216.

Пад дыслакатыўнасцю маўлення разумеецца ўласцівая яму “растаноўка”⁵ – дыскрэтнасць (ад лац. *discretus* – раздзелены, перарывісты). Прыстаўкай дыс-сведчыцца адасобленасць (членараздзельнасць) складальнікаў (артыкулаў) маўлення.

Слова характарызуецца як складанае, а маўленне бывае састаўное – у маўленні прысутнічае састаў. Слова – феномен пластычна-субстанцыяльны: яно гаворыцца складна ці няскладна, “льецца”: *І пайшоў стары Несцер гаворыць у склад, у лад* (Пестрак). Часткі слова зкампанаваны ў адно цэлае. Слова непранікальнае – не дапускае разрыву іншымі элементамі; у слова нельга нічога ўставіць.⁶ Маўленне ж дапускае ўстаўныя канструкцыі.

Укладаннем называецца сачыненне, мастацкі твор. Калі гаворыцца пра *уклад* чаго-н. (*уклад жыцця*), маецца на ўвазе тое, што склалася паводле звычаю (узору), “па прыродзе”. Маўленне ж рэалізуецца з папярэдняй устаноўкай. Устаноўка – вызначальная прымета маўлення. Яно адбываецца не рэальна, а паводле ўстанаўлення,⁷ г.зн. мае пэўны сацыяльны статус (напр.; *судовыя прамовы, навуковыя прамовы, застольныя прамовы, паграбальныя прамовы* і др.). Пра статус слова не гаворыцца. Статус прадугледжвае *намінальнасць*. Маўленне не вербальнае (слоўнае), а *намінальнае* (іменнае). Тэрмін *іменаслоў* уключае антытэзу слова і імені – рэальнага і *намінальнага*.

Папярэдня (прапазіцыйная) устаноўка маўлення – гэта яго ідэя. Маўленне мае ідэалагічнае вымярэнне, якое не ўласціва для слова (мовы). У слове ажыццяўляецца думка. Інтэнцыя размовы – выказаць думку і данесці яе да слухача. Прырода слова сугестыўная – думка ўнушаецца. Напрыклад, той, хто гаворыць пра каханне, сугеруе адрасату думку пра сваё каханне. Словам кахання вераць ці не вераць, не патрабуючы доказаў і лагічных аргументаў. Запэўніваць не значыць пераконваць.

Ідэі, будучы катэгорыямі трансцэдэнтнымі, не даносяцца (вяшчаюцца), але *трансляюцца*. Трансляцыю можна зразумець на падставе з’явы *рэзананса* (фр. *resonance*, ад лат. *resono* «адклікаюся»). Ідэя разлічана на грамадскі рэзананс – водгаласак. Слова – зоў, на які адзываюцца. Маўленне – кліч; на кліч адклікаюцца. У тэрміне *рэзананс* такі ж карань, як і ў запазычаным слове *рэзон* – “сэнс, падстава, разумны довад; у множн. ліку: *рэзоны* “ доказы, аргументы”: *Андрэй, Насцін бацька, не прымаў пад увагу гэтых рэзонаў і стаяў на сваім*. (Колас); ТСБМ, 4, 753). Маўленне ў адрозненне ад слова прадугледжвае тое, што называецца *рэзонам*, які даказваецца *прамоўцам* (*рэзоны доказ*). Імкненне *прамоўцы* – пераканаць аудыторыю ў перавазе чаго-н. Рэзонным называюць

⁵ “С чувством, с толком, с расстановкой”. Из комедии «Горе от ума» А. С. Грибоедова. Слова Фамусова: *Читай не так, как пономарь – А с чувством, с толком, с расстановкой.*

⁶ За рэдкім выключэннем: *ніхто – ні ад каго* і да т.п.

⁷ Старажытны спор рэалістаў і *наміналістаў*: імёны “па прыродзе” ці “па ўстанаўленні”?

тое, што з’яўляецца найбольш прыёмальным. Аднак не ўсе прымаюць рэзоны прамойцы і паддаюцца перакананню. Менавіта таму прамова прадугледжвае дыскурсіўную дыскусію. Рыторыка – навука пераконваць, даказваць сваю праўду. А ў споры, этычным па прыродзе, ужываецца слова, нараджаецца ісціна. Слова ўспрымаецца ў аспекце яго тактоўнасці ці нетактоўнасці. Маўленню ж уласціва стратэгія.

1.2.3. Дыскурсам называецца разважлівае маўленне. Разважліваць не заўсёды бывае адэкватнай. З псіхалогіі вядомы від разумовага парушэння – *рэзанерства*. Пад гэтым паняццем разумеецца разважлівасць пры адсутнасці канкрэтных ідэй. Даследаванні псіхологаў паказалі, што гэта парушэнне не столькі інтэлектуальных аперацый, колькі асобы ў цэлым – павышаная афектыўнасць, якая праяўляецца ў форме выказвання з недарэчным пафасам. Рэзанерства – асоблівы пафас, асаблівая лексіка, асалівыя звароты, асаблівая пазіцыя прамойцы, асаблівая пафасная інтанацыя пры дробнасці тэмы.

Паняцці “ідэя” і “пафас” атаясамліваюцца. У літаратуразнаўстве пафасам называецца «ідэйна-эмацыянальная накіраванасць літаратурнага твора, якая вызначае спецыфіку мастацкага зместу ў сукупнасці ўсіх яго кампанентаў».⁸ Пафас разумеецца як ідэя. Калі, напрыклад, прамойца пачынае даклад пасажам «Пафас майго выступлення ў тым, што...», то ён, несумненна, разумее пад пафасам галоўную ідэю выступлення, якую імкнецца трансліраваць слухачам (патрыятычная ідэя, ідэя добра і справядлівасці і да т.п.). Пафас – катэгорыя ідэалагічная. Укараненне новых ідэй у жыццё не абыходзіцца без пафасных праяўленняў, асабліва калі гэтыя ідэі (як сведчыць гістарычны вопыт) маюць сацыяльна-рэвалюцыйны статус.

1.2.4. Антытэза лакацыі і дыслакацыі выразна праяўляецца ў двух тыпах дзейнасці. Адна звязана з экстэнсіўным ростам і культурай, другая – з інтэнсіўным развіццём і тэхнічным прагрэсам. Так, нешта праходзіць лакальна (напр., рэгіянальная канферэнцыя), не выходзячы за пэўныя тэрытарыяльныя межы, і адзначаецца як факт. Лакальная “местачковасць” (краёвасць) уласціва культурным акцыям. Тут валадарыць звычай (параўн.: пол. *Co kraj to obyczaj*). Культурныя акцыі інакш называюцца мерапрыемствамі, выначаюцца самабытнасцю. Іх нельга назваць тыповымі і рэпрэзентатыўнымі (прадстаўнічымі).

Другі тып дзейнасці падываецца над узроўнем індывідуальнага росту, мае прымету глабальнасці. Яе ўдзельнікі – рэпрэзентанты (прадстаўнікі) (напр., удзельнікі міжнароднай канферэнцыі), якія ўсведамляюцца прысутнай публікай як “тыповыя прадстаўнікі”. Адзначаны тып дзейнасці трактуецца як падзея. У адрозненне ад факта, падзея заўсёды мае статус дыскурсіўны, г.зн. бывае састаўной і арганізаванай.

⁸ *Словарь литературоведческих терминов*, Москва, Просвещение, 1974, с. 264.

Дыскурсіўнае маўленне адпавядае статусу падзеі, ажыццяўляецца як прадпрыемства. Дыскурсіўная маўленчая дзейнасць і становіць прадмет даследавання рыторыкі. Пафас уласцівы дыскурсу. Паняцце *дыкурс* як маўленне на публіку супрацьпастаўляецца слову, якое існуе ў постаці *тэксту*. Слова – тэкстатворчы сінтэтычны элемент мовы. Чалавек гаворыць і піша тэкстамі. Слова знаходзіцца ў тэксце.

Антытэза тэксту і дыскурсу з’яўляецца падставай для супрацьпастаўлення рыторыкі маўлення і паэтыкі слова. Паэтыку цікавіць стыхія живога слова, якое валодае эмпірычнымі якасцямі. Слова – мадэль рэаліі. Суб’ектыўна мадэлюючы свет, слова стварае прыдатную для жыццядзейнасці чалавека рэальнасць. Назва ёй – віртуальная рэальнасць.

2. Антытэза этасу і пафасу маўлення

2.1. Пафасу як актыўнаму дынамічнаму перажыванню ў антычнай эстэтыцы супрацьпастаўляецца этас – пасіўная якасць чалавека. Кантраст этасу і пафасу – гэта антытэза звычайнага і надзвычайнага, рэальнага і ўстаноўленага (намінальнага), звычайу і закону, тэмы і ідэі.

Супрацьпастаўленне этасу і пафасу выразна праяўляецца ў сацыяльнай з’яве, якая называецца *ідэалагізацыяй*. Звычайна гаворыцца пра «*ідэалагізацыю жыцця*». Жыццёвы этас ненатуральна падмяняецца ідэалагічным пафасам. Напрыклад, у хаце мясцовага актывіста Міканора Глушака (раман І. Мележа «Завеі, снежань») партрэты «правадыроў міравога пралетарыяту» ўспрымаюцца недарэчна; сялянская хата – культурная этычная інстытуцыя.

Сядзячы пры сталі, не выказваючы цікаўнасці, аглядзеўся: хата маленькая, на адзін пакой, падлога з гліны. Можна сказаць, няма падлогі. Палаці, двое палацяў: сына і старых. Даматканья коўдры. Вялікая скрыня – гонар сялянскай хаты на Палессі. Таксама, мабыць, з даматканым палатном, са святочнай вопраткай. На сцэнцы – партрэты Сталіна і Калініна (тут і далей разрадка наша – Т.І.). У кутку ўверсе – пуста, абразы зняты. Але ручнік вісіць, як даніна старому... На падаконніку – стосік кніжак. Брашуры... Дзе ж калгасныя дакументы? Пэўна, у скрыні... (Мележ).

У яшчэ адным фрагменце названага твора этычная назва *чалавек*, супрацьпастаўляецца агентыўным інстытуцыянальным імёнам якія вымаўляюцца з пафасам:

– Мама, ты нічога не разумееш, – перабіў яе Лёва. Ён так гаварыў, што адчувалася – яму вельмі няёмка за яе перад сакратаром райкома партыі, які ўсё чуе. Лёва – камсамалец, член бюро камсамольскай ячэйкі школы.

– Ты – разумееш! Ты рана стаў разумны, Лёва! Такі разумны што ўж матку вучыш! – Цыля не так абураецца, як высмейвае сына. Разважліва наступае: – Чалавек павінен спаць? Павінен есці? Няхай ён і б а л ь ш а - в і к ... Бальшавікі павінны есці ці не ? (Мележ).

Антытэза этасу і пафасу ўсведамляецца паводле кантрастыўнай мадэлі «Не, а...». У гэтай мадэлі звычайнае (змяное) кантрастуе з незвычайным (узнеслым), ці наадварот. Розныя назвы аднаго і таго ж ствараюць рэферэнтную тоеснасць – карэферэнтнасць. Гэтую з’яву не варта змешваць з раўназначнасцю або блізкасцю значэнняў. Імя не мае значэння, але валодае сэнсам, які і раскрываецца ў экстэнсіянальных кантэкстах іменнай тоеснасці. Як справядліва заўважае Дз.М. Шмялёў, «патрэбна з усёй рашучасцю запырачыць супраць змешвання дзвюх цалкам розных з’яў: блізкасці значэнняў розных слоў і здольнасці розных адзінак называць тыя самыя аб’екты».⁹

В.Гумбольт выказаў думку, што імя не з’яўляецца прадстаўніком рэаліі – яно выражае наш пункт гледжання на яе. Выражэнне розных поглядаў на адзін і той жа рэферэнт – крыніца яго разнастайнай намінатыўнай прэзентацыі ў мове. Так, калі ў санскрыце *слон* называецца то *двойчы п’ючым*, то *надзеленым рукою*, то кожная з гэтых намінатыўных адзінак утрымлівае ў сабе асаблівы сэнс, хаця ўсе яны называюць адзін і той жа клас рэферэнтаў.¹⁰

На падставе рэферэнтнай тоеснасці ўзнікае вядомая фігура маўлення – перыфраза. Перыфрастычны статус маюць інтэрпрэтуючыя намінацыі – інстытуцыянальныя акты: *вузы Гіменей ~ шлюб*, *з’явіцца на свет Божы ~ нарадзіцца*, *пачыць у бозе ~ памерці*, *падпаліць чыю-небудзь уласнасць ~ пусціць чырвонага пеўня* і да т.п. Перыфраза «іграе» не толькі на павышэнне, але і на паніжэнне. Так перафрастычнымі з’яўляюцца дэрываты, якія ўзнікаюць па субстытутыўнай мадэлі з сэнсам «замяст»: *рукі ~ граблі*, *нос ~ рубільнік*, *голова ~ гарбуз*, *ногі ~ оглоблі*, *ложак ~ бярог* і да т.п.; – *Табе, Глаша, акрамя мяля з секачом, за нішто нельга брацца. У цябе не рукі, а граблі* (Капыловіч).

Пафас спрыяе ўзнікненню і замацаванню ў мове дзейсна-энергетычнай лексікі і фразеалогіі. Публіцыстычны пафас не абыходзіцца без перыфразы: *не салдат*, *а воін*, *не ўніверсітэт*, *а альма матар*, або *храм навукі*; *не вярблюд*, *а карабель пустыні*, *не нафта*, *а чорнае золата* і г.д. «Вечны бой» ваяўнічага пафасу кантрастуе са звычайным светаадчуваннем звычайнага чалавека культуры, якое працівіцца ваяўнічасці і выражаецца ў інтэнцыі «*абы ціха, абы вайны не было*». Цішыня – этычны фон і адначасова найвялікшая паэзія, з якой кантрастуюць ідэалагічныя фігуральныя гешталты маўлення.

⁹ 10 . Шмелев Д.Н., *Очерки по семасиологии русского языка*, Москва, 1964, с. 141.

¹⁰ Гумбольдт В., *О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода*, [в:] *Хрестоматия по истории языкознания XIX –XX вв.*, Москва, 1979, с. 85.

3.Сферы праяўлення маўленчага пафасу

3.1. Гіпатэтычна дапускаем, што пафас здольны праявіцца ў любой актыўнай дзейнасці. Рэдка якая дзейнасць не абыходзіцца без такіх пафасных прыкмет, як уздым, натхненне, эмацыянальнасць і да т.п. Найбольш яскрава этычна-пафасная антытэза праяўляецца ў дзейнасці, у якой галоўную ролю іграе слова. Так, публіцыстыку немагчыма ўявіць сабе без пабуджальнага пачатку. У газетных тэкстах прысутнічае імкненне ўзбудзіць інтарэс да пэўнай падзеі, заклікаць чытача да актыўнай дзейнасці, стварыць шырокі рэзананс таго, што адбываецца ў грамадстве. Жыццё набывае ідэалагічныя вымярэнні, ствараецца ідэалагізавана-ўзнеслая мова, якая кантрастуе са звычайным чалавечым словам.

Наўрад ці шэраговы селянін на пытанне, што ён рабіў увесь час у полі, скажа: *“Ад зоркі да зоркі знаходзіўся на пярэднім краі барацьбы за ўраджай”*. Аднак так за яго скажучь ідэалагі, ствараючыя «гераічную» лексіку і фразеалогію, клапацячыся аб падтрыманні баявога духу грамадства ў цэлым і асобных яго прадстаўнікоў. У выніку ідэалагічных інтэнцый збор *ураджаю* замяняецца *бітвай за ураджай*. Паводле існуючай ідэалагічнай устаноўкі аказваецца мала проста *жыць мірна*, неабходна *змагацца за мір*.

Адзначым, што тэхналогія ўтварэння пафасных адзінак маўлення напамінае біржавыя ігры: спекуляцыю на павышэнне (*не дом, а палац*) і на паніжэнне (*віно – слёзы Мічурьна*). Акцыі рэферэнта «падаюць» ці «падымаюцца» ў залежнасці ад узвышанай ці зніжанай яго намінацыі.

Акрамя публіцыстыкі, пафас прысутнічае ў мастацкіх творах, прысвечаных так званым «лэсавызначальным» вехам гісторыі, напрыклад, рэвалюцыйным падзеям, сацыялістычнаму будаўніцтву, калектывізацыі і індустрыялізацыі. Менавіта такімі з’яўляюцца творы, што ўваходзяць у «Палескую хроніку» Івана Мележа. Рэвалюцыйны пралетарскі пафас кантрастуе з патрыярхальным вясковым этасам.

Аснову пафасу складае супярэчнасць, якая вынікае з ідэалагічнага пазіцыяніравання: *мы – яны, наша – не наша, пралетарскае – буржуазнае* і г.д.

Варожыя сілы ўсіх масцей, – загаварыў ён /Баілыкоў/ выразна, дужа, – дзейнічаюць шырокім фронтам. Яны дзейнічаюць у міжнародным маштабе і на ўнутраным фронце. Яны не грэбуюць нічым, каб падарваць нас. Яны шкодзяць нам і ў вялікіх, дзяржаўных справах, і ў малых. У любым сяле, у любым калгасе...

Класавы вораг дзейнічае. І мы таксама, – голас Баілыкова ўсё цвярдзеў, – будзем дзейнічаць! Мы будзем бязлітасна біць па ворагу і яго пасабніках! Дзе б яны не вылезлі! (Мележ) Хлопец быў наш, – як бы білі Апейку словы шкадавання. Мы верылі яму. Спадзяваліся на яго як на камсамольца,

таварышча!.. Ен не можа быць не нашым. Усё, што ў ім ёсць добрае, усё гэта наша. Ад савецкай улады... (Мележ).

Узровень пафасу падымаецца ў сувязі з ідэалагічным напружаннем маўлення. Займеннік *мы* набывае пафаснае гучанне, увасабляе ідэю маналітнага адзінства.

4. Пафас і іменнасць

4.1 Сутнасць пафасу намінацыйная. Пафас – неад’емная рыса іменных адзінак мовы. Імёны супрацьпастаўляюцца дэскрыптывам. Так, пытанне «*Якога роду ты?*» прадугледжвае звычайную дэскрыпцыйную назву: «*Як тваё імя, якога роду ты? Хто наканаваў табе твоей шлях? Таямніц якіх словаў непрастых, Адшукаць хацеў у гэтых краях?*» (С. Осіпаў, А. Усціновіч). Рэфэрэнтам назвы выступае аб’ект (індывід). Назва-дэскрыптыў – метка рэаліі. Прыкмячаецца тое, што існуе і лакалізуецца актуальна («тут і зараз»), што адразу кідаецца ў вочы. Канкрэтная лексіка, якая называе фактаграфічныя рэаліі, цалкам дэскрыпцыйная.

Дэнатат імені – суб’ект, які пазіцыяніруе сябе ў ідэалагічным прававым полі. Імя – катэгорыя юрыдычная. Так, Канстытуцыя Беларусі гарантуе «право на жыццё, достойныя ўмовы жыцця і ахову здароўя, образование и труд, отдых и досуг, на свободу личности и защиту, на имя и гражданство, материальное обеспечение» (Арт.43).

Уласнае імя ідэнтыфікуе суб’екта права як тое, што сабе асобу («*Я, Іван Пятровіч, ...*»). Асабовое «Я», змяняючыся пад уплывам сацыяльных умоў, разам з ростам ведаў, культуры і выхаваннем волі, тым не менш захоўвае ўнутраную цэльнасць і субстанцыйнасць. Дзякуючы наяўнасці некаторых істотных параметраў структуры духоўнага свету, чалавек як асоба застаецца самім сабой.

Праз агульнае імя асоба атаясамляе сябе з сацыяльна легітымным калектывам (*Я доктар, настаўнік, журналіст...*). Сацыяльная ідэнтыфікацыя выражаецца таксама камітатывым (сумесным) «Мы»: *Ну, от і ідзі ў тые свей рай! А мы, нібыто, так пажывем! Нам і так непагано!* (Мележ); *Мы – людзі. І мы ніколі не пагодзімся з імі /гітлераўцамі/, нават калі яны перамогуць* (Лынькоў).

Права на імя – філасофская праблема. Асоба павінна «па праву» насіць уласнае імя, упісвацца ў сацыяльную рэальнасць: – *Паслухай, ты – шэпт Хрысці перарывісты. – У майго сына ёсць імя, прозвішча і імя па бацьку. Ён – Хведар Хведаравіч Жытнік. Разумееш? Мой муж, Хведар Жытнік, які загінуў на фронце, наказаў даць гэтаму дзіцяці сваё прозвішча і імя... І я нікому! Разумееш? Нікому! Нават табе не дазволю!* (Каліна).

У этычным полі культуры правіць звычай; культура абапіраецца на традыцыю («*Так прынята*»). Гэта ўзровень статычнага факта, фактаграфіі, экстэнсіўнага росту і прыросту. Носьбіты культуры адаптуюцца да навакольнага асяроддзя («*Як ёсць, так ёсць*», «*не намі заведзена*»). У інфармацыйнае поле культуры трапляюць рэальныя («па прыродзе») дэскрыпцыі (словы тыпу *заяц, воўк* і інш.). Назва – спосаб разумення свету: *У свеце разнастайным ёсць яснасць і туман. Пакуль прадмет не названы, ён незразумелы нам. Пытаем у страху: Хто ён, адкуль, чый?* (Давід Самойлаў).

Поле ідэалогі дынамічнае. Замест культурных акцый у ізалагічным полі адбываюцца і дынамічна развіваюцца падзеі. Ідэалогія – узровень імені. Ідэалогія зыходзіць з устаноўкі «*як мусіць быць*». Ва ўласным і агульным імені няма матывуючай рэчыўнасці, аднак любое імя ўвасабляе дынамічна-стэрэатыпную ідэю.

Нараджэнне дзіцяці – факт, які сведчыцца метрыкай (пасведчаннем аб нараджэнні) і трапляе в этычнае поле культуры. Акт жа іменавання здольны набыць інстытуцыянальна-ідэалагічны статус: – *Ты будзеш Сеня. Гучыць па пралетарску. Сеня!.. А што, добра!* (Асіпенка). Наданне дзіцяці ўласнага імені – імяніны – сацыяльна значная падзея. Імя не пасведчанне індывіда (аб’екта), а засведчанне асобы. Падзея суправаджаецца пафасам. Факты – прыналежнасць этэсу.

У адрозненне ад этычных дэскрыптываў, іменны існуюць не «па прыродзе», а «па ўстанаўленню». Уласнае імя – ідэалагічная ўстаноўка асобе, якой яна павінна быць, яе закон. Па сутнасці, імёны – гэта вышэй развітыя дэскрыптыўныя назвы, з якіх элімінавана феноменальная рэчыўнасць. Так, вядома, што ў імені *Пётр* той жа этымон, што і ў назве *камень*; *Булат* – «*сталь*» і да т.п. Ва ўласнага імені ёсць «унутраная форма»: *Аляксандр* – «*пераможца*», *Наталля* – «*родная*». Імя ўласнае не мае значэння, аднак валодае данамічным стэрэатыпам, выступае носьбітам сацыяльнай інфармацыі.

Не ўсякі індывід пазіцыяніруе сябе як самастойную асобу і валодае сацыяльным статусам. У бяспраўных аб’ектаў тварнага і рэчыўнага свету ўласнага імені няма. Індывіды распазнаюцца праз дэскрыптыў – клічкі ці мянушкі: *Іван, па-вулічнаму Макацёр; кошка Мурка; А за вочы Тольку з Лёшкам дык адно і называлі па мянушцы, бы забываліся, што ў іх ёсць імя, бацькава прозвішча. Хто яго ведае, за што за якое Тольку далі мянушку Павук? Ці не за тое, што ён надта хітраваў? Наробіць дзе шкоды – і выкруціцца, вылізне, як павучок на сваёй тоненькай павуцінцы ўцячэ, схавалецца... А Лёшка, Гега, дык той заўсёды лупіў зубы – «ге-ге-ге»... (Капыловіч).*

Пафас уласнага імені тлумачыцца тым, што носьбіт яго фігуруе як прававая асоба. Імя ўздывае бяспраўнага індывіда на вышыню сацыяльнага быцця. – *Я называюся Ася, а ты? – Я – Анатоль. Раней мама казалася Толік,*

а цяпер я ўжо вырас. Ася паглядзела на хлопчыка і засмялася; – Ой, мамачкі, – сказала яна, як гаварыла заўсёды цётка Марыля, яе апякунка. – Ён вырас!.. Стане на палена, дык свінні па калена. Вырас!.. Маленькі ты яшчэ зусім... (Брыль).

Праз формулу ўласнага імені падкрэслена выказваецца асаблівае шанаванне да асобы: – *Як жа жывем, Аўдоця Пятроўна? – пацікавіўся звонка, прыязна Башлыкоў. Імя па бацьку старой выпытаў ціха у сына. — Да як? Жывем (Мележ). Руды падышоў апошні, паздароўкаўся...Ціснуўшы руку, павінішаваў: «Са шчаслівым вазвращэннем, Міканор Дамецевіч!» (Мележ). Сам ен, хоць яго часам і велічаюць па імя і па бацьку, Сцяпан Уласавіч, амаль нічым не розніцца ад іншых дзядзькоў – ні гаспадаркай, ні адзеннем (Мележ).*

Запатрабаваннем пафасна-ідэалагічнага гучання выкліканы да жыцця шматлікія ўласныя імёны, якія выкарыстоўваліся ў свой час у моўнай практыцы: *Кім (Камуністычны інтэрнацыянал), Рэм (Рэвалюцыя міравая), Акцябрына (народжаная Акцябром) і да т.п. Безумоўна «гучанне» з’яўляецца прычынай распаўсюджання такіх прозвішчаў, як Гром, Громаў, Грамыка і пад.; параўн.: Сталіна, Турбіна, Рэўдзіт (рэвалюцыйнае дзіця), Авангард, Электрон і да т.п. Кінаmechanік тут фігура! Самі пабачыце. А як яго імя, ніколі не здагадаецца: Молат; Праўда, Молат Дзмітрыевіч. Самае індустрыяльнае імя ўляпілі бацькі на ўсё жыццё (Грахоўскі).*

4.2. Пафас агульнага імені звязаны з існуючымі сацыяльнымі эспектацыямі – спадзяваннямі, якія чакае ад носьбіта імені грамадства. Прыналежнасць да сацыяльнай катэгорыі фіксуецца агентыўнымі імёнамі: *настаўнік, доктар, будаўнік і да т.п.*

Кожная асоба ўспрымае і сведчыць сябе праз агентыўнае імя, арыентуецца ў дзейнасці на сацыяльны стэрэатып (эталон) рэфэрэнта, які належыць да той ці іншай рэфэрэнтнай групы: *Я – старшыня сельсавета Багамольцаў Зот Мітрафанавіч Галушка. Бяру ўсю адказнасць на сябе (Марчук); Я – настаўніца. Я – чалавек, якому па закону трэба вучыць. Мяне для гэтага рыхтавалі (Мележ); Я – журналіст і вазьму такі грэх – спыніць нарэшце публічную істэрыку. (Чапруноў); Я – салдат. І не дзеля таго я апрануў ваенную форму, каб толькі пра тое і думаць, як у царкву вырвацца. Салдат, веруючы ён ці атэіст, заўсёды павінен быць гатовы ўзяць у рукі зброю, абараніць сваю зямлю ад ворага. (Зданюк); Я – дырэктар. Я павінен ісці ўпярэды з часам і ні на крок не адставаць (Іванова).*

Агентыўнае імя ўключае сацыяльную эспектацыю; сацыяльны калектыў прадпісвае пэўны стэрэатып паводзін і неад’емныя якасці носьбіту імені: – *Доктар павінен быць добрым, – слабым голасам абазвалася Гэля (Рудова); Дык вырuchy ўжо, бо ж камсамалец (Быкаў); – Мы з табой байцы. Толькі ўперад і ні кроку назад (Супрунчук); – Ты ж лейтэнант!*

Чаму ляжыш? Камандуйце, па-пластунску, наперад! (Быкаў); – Мы во бабы і то... А ты ж фронтавік! (Барысевіч).

Пафасны патэнцыял агентыўных іменаў праяўляецца як прадпісанне да актыўнай дзейнасці, натхняе на здзяйсненні і адпаведнае захаванне: *Бацька ўжо багата гадоў ляжаў недзе ў салдацкай магіле, і маці – нібы жартам, нібы сур'ёзна казалі пра малога: «мужчынка мой», «хадзяін наш!» (Мележ).*

У сэнсавым аспекце агентыўных імёнаў выяўляюцца дынамічныя стэрэатыпы, якія з'яўляюцца складальнікамі культурна-ідэалагічных канатацыяў. Так, інфарматыўны аспект імені *настаўнік* складае тое, што ім называецца «той, хто выкладае ў школе; той, хто наогул з'яўляецца натхніцелем, хто кіруе, вучыць чаму-небудзь; той, хто дапамагае каму-небудзь засвоіць спецыяльнасць на прадпрыемстве, выхоўвае працоўныя навыкі» (ТСБМ, т.3, с.313). Аднак, безумоўна, за межамі слоўнікавай дэфініцыі засталіся звесткі, што складаюць культурна-ідэалагічнае «дасье» агента, якія актуалізуюцца ў розных сацыяльных кантэкстах ўжывання яго імені: *Прырода заклала ў ім талент на стаўнік а. Ён, прасты чалавек, быў такі начытаны і так талкова і разумна разважаў аб жыцці, як ніхто. (Марчук); На стаўнік не можа вучыць, калі не вучыцца сам, не можа быць на стаўнікам, калі працуе без разумення сваёй адказнасці перад часам, перад будучыняй. (Янкоўскі); На стаўнік павінен умець арганізаваць, хадзіць, жартаваць, быць вясёлым, сярдзітым; На стаўнік у вёсцы павінен умець навучыць усяму і малога, і старога! Ён не можа сядзець толькі ў школе і не бачыць таго, што робіцца на вуліцы!.. (Мележ).*

Прагматычны патэнцыял агентыўнага імені раскрываецца ў кантэксце. Так, слоўнікавая дэфініцыя агентыва *студэнт* ('навучэнец вышэйшай навучальнай установы' – (ТСБМ) не раскрывае сэнсавых прэсупазіцый гэтага імені, якія вынікаюць з кантэкста яго ўжывання: *Андрэй спыніўся, загнушыў матор. – Сыскаўся, студэнт? – падаючы руку, спытаў скрыпач, абышоў вакол матацыкла; – Каб твае словы, студэнт, ды богу ў вушы (Капыловіч).*

Прагматычная прэсупазіцыя агентыўнага імені, якое змяшчае дынамічны стэрэатып, адкрывае магчымасці для сугестыўнага ўплыву на носбіта імені – ўчынкі агента рэгламентаваны ідэяй яго імені: *– Будзьце мужчынам! Не да твару камандзіру гаварыць такое (Пальчэўскі); Вы, пісьменнікі, – увасабленне сілы і таленту нашага народу. Уся Беларусь глядзіць на вас як на змагароў, як на тых, хто можа зрабіць больш за маладых патрыётаў, больш за палітыкаў, больш за дыпламатаў і банкіраў. Бо вы – уладары слова і вам вераць («Наша слова»); – Як вы размаўляеце з пакупніком! Прадаўцу трэба быць ветлівым. А як жа! Савецкаму спажыву – узорнае абслугоўванне! (Місько); – Сын мой, ты воін, абаронца Айчыны.*

А значыць, павінен быць моцны духам і целам. (Зданюк); Быць в а д з і ц е л е м – не ў бірулькі іграць. Увесь час – правілам дарожнага руху, правілам бяспекі! (Місько); – Ты ж е г е р. Ты – друг, доктар, карміцель, клапатлівы гаспадар. (Яфрэмаў); – Ты ж б р ы г а д з і р, павінен ведаць, – утікнуў таварыша Віктар (Гаўрылкін); – Ты ж нейкі п і с ь м е н н і к, акрамя ўсяго (Дамашэвіч).

5. Вывады

Пафас выступае неабходным складальнікам маўлення, якое адбываецца не «па прыродзе», а намінальна – па «ўстанаўленню». Пафас прысутнічае не ў жывой, а ў сканструяванай (інстытуцыянальнай) рэальнасці. Ён уваходзіць у супярэчнасць з этычнымі рэаліямі жыцця, з’яўляецца іх адмаўленнем. У гэтым сэнсе пафас знамянуе прагрэс, які адмаўляе сувязь з культурнай спадчынай продкаў.

Пафас – складальнік іменных адзінак мовы. Імя – катэгорыя юрыдычная і ідэалагічная. Праблема “права на імя” не толькі філасофская, але і лінгвістычная. Агульныя агентыўныя імёны, акрамя ідэнтыфікуюча-дэнататыўнага сэнсу, змяшчаюць бытуючыя ў грамадстве сацыяльныя дынамічныя стэрэатыпы. Пафасны патэнцыял агульнага імені выказваецца ў кантэкстах, звязаных з інстытуцыянальнай рэальнасцю суб’ектаў маўлення.

Бібліяграфія:

Гумбольдт В., *О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода*, [в:] *Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX вв.*, Москва 1979, с. 85. 291.

Ортега-и-Гассет Х., *Эстетика. Философия. Культура*, Москва 1991.

Словарь литературоведческих терминов, Москва, 1974.

Шешко Н.Б., *Риторика*, Минск, 2007.

Шмелев Д.Н., *Очерки по семасиологии русского языка*, Москва 1964.

Інтернетресурс:

<https://charter97.org/be/news/2016/9/9/221724/> [доступ: 04.12.16].

http://www.ets.ru/pg/r/dict/gall_dict.htm: *Исторический словарь галлицизмов русского языка* [доступ: 15.02.17].

STRESZCZENIE

W artykule rozważana jest kategoria patosu jako podstawowego elementu wypowiedzi ustnej. Rozgranicza się w nim pojęcia „słowo” i „mowa”. Patosowi,

rozumianemu jako uniesienie, dynamiczne przeżycie, przeciwstawia się etos. Kontrast ten wyrażany jest opozycją aktywnego i biernego, zwykłego i niezwykłego, werbalnego i nominalnego. Taki efekt można osiągnąć poprzez pozycjonowanie. Badana jest też ważność kategorii nazw, a także zaimków osobowych i nominatywnej leksyki w kompozycji białoruskiej fikcji literackiej.